

Anna MAJKIEWICZ
Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

SPOŁECZNA RECEPCJA SERII *SCHRITTE* / *KROKI* – OBIEG KRYTYCZNO-LITERACKI

Abstract

The Social Reception of the Series, Schritte / Kroki, and the Circulation of Literary Criticism

The author analyses the literary criticism of books written by German authors and published under the series, *Schritte / Kroki*. The series was co-financed from 2006 to 2014 by the Fischer Stiftung Foundation. She seeks to evaluate the degree of the presence of those authors within the Polish social space, and thereby, to determine the scope of their reception. Therefore, the work analyses the literary criticism present in large-circulation presses, trade magazines and on professional websites of the Internet.

Keywords: *Schritte / Kroki* project, Fischer Stiftung Foundation, large circulation press, trade magazines, Internet.

Wykładnikiem autonomizacji dzieła – jak przekonuje Pierre Bourdieu – jest nie tylko kontekst wewnętrzny (wartość estetyczna), ale również pozycja, jaką dzieło/pisarz/instytucja zajmuje w przestrzeni społecznej. Na owe umiejscowienie wpływa społeczna percepcja, na którą składa się „wyłonienie się grupy specjalistów, ekspertów literackich, którzy określają cele działalności artystycznej, wskazując na istotne aspekty dzieła, i sposób, w jaki powinno być ono traktowane w przestrzeni społecznej”¹. Do rzeczonych specjalistów przynależą obok literaturoznawców również krytycy literaccy, którzy będąc rzecznikami określonej „zbiorowości odbiorców”², są jednocześnie pośrednikami pomiędzy pisarzami a ich czytelnikami. Jak twierdzi Pierre

¹ G. Jankowicz i inni, *Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre’a Bourdieu. Raport z badań*, Korporacja Halart, Kraków 2014, s. 20.

² J. Sławiński: *Krytyka literacka jako przedmiot badań historycznoliterackich*, [w:] *Badania nad krytyką literacką*, red. J. Sławiński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 15.

Bourdieu, dyskurs krytyczny ma również swój znaczący wkład „w produkowanie wartości dzieł”³ sztuki, poprzez „uwierzytelnianie” produkcji kulturowej.

Odnieśmy powyższe założenia do inicjatywy wydawniczej powołanej do życia w 2005 roku przez fundację S. Fischer Stiftung⁴ i zbadajmy, na ile krytyka literacka dostatecznie „uwierzytelnia” wartość dzieł wydanych w ramach serii *Schritte / Kroki*, której współredaktorem po polskiej stronie jest polski germanista i tłumacz, Jacek S. Buras. W dalszej perspektywie będzie to próba odpowiedzi na pytanie o stopień zaistnienia wydawanych autorów w polskiej przestrzeni społecznej, a tym samym o zasięg ich odbioru. W tym celu analizie poddane zostaną omówienia krytycznoliterackie w prasie wysokonakładowej, branżowej oraz (profesjonalnej) przestrzeni sieciowej.

Prasa wysokonakładowa

„Gazeta Wyborcza” i „Rzeczpospolita” zajmowały i nadal zajmują silną pozycję na mapie polskiego pola medialnego. Oba pisma należą do nielicznej grupy najbardziej opiniotwórczych mediów w Polsce. Literatura znajduje się w obszarze zainteresowania obydwu dzienników. Wyrazem tego są nie tylko materiały drukowane na łamach głównych wydań obu pism, lecz także dodatki literackie (cykliczne lub periodyczne) oraz akcje społeczne, których celem jest propagowanie literatury (m.in. Nagroda Nike). Treści literackie są prezentowane najczęściej za pomocą recenzji, co świadczy o tym, że działy kulturalne obu gazet chcą odgrywać rolę pośrednika między polem literackim a czytelnictwem, rekomendując książki zasługujące na uwagę sektora konsumenckiego. Największą liczbę omówień zamieściła „Gazeta Wyborcza” (16 recenzji) oraz „Dziennik” (15 recenzji). „Gazeta Wyborcza” postawiła na popularyzację nowych nazwisk – z jednej strony pisarzy w Polsce nieznanymi, choć w obszarze niemieckojęzycznym kanonicznymi (Jean Améry⁵, Gotfried Benn⁶, Hermann Burger⁷, Uwe Johnson⁸), również konsekrowanych (Reinhard Jirgl⁹, Ger-

³ P. Bourdieu, *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*, przeł. A. Zawadzki, wyd. II, Universitas, Kraków 2007, s. 351.

⁴ Szczegółowe informacje dotyczące serii *Kroki* znajdują się w artykule Autorki zatytułowanym *Seria Schritte / Kroki na polskim rynku wydawniczym* – umieszczonym w niniejszym tomie.

⁵ Por. J. Kurkiewicz, *Jeżyll i Hyde na torturach*, „Gazeta Wyborcza”, 6.11.2007, [online:] www.kroki.pl/amery-pol-rec2.html [stan na 9.09.2014].

⁶ Por. J. Sosnowski, *Przekrwiona metafizyka*, „Gazeta Wyborcza”, 5.07.2011, [online:] www.kroki.pl/benn-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁷ Por. M. Mozga-Górecka, *Ćwiczenia z kamuflażu*, „Gazeta Wyborcza”, 20.03.2006, [online:] www.kroki.pl/burger-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁸ Por. M. Fafiński, *Pociągi pod specjalnym nadzorem*, „Gazeta Wyborcza”, Olsztyn, on-line, 13.01.2009, [online:] www.kroki.pl/johnson-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁹ Por. P. Buras, *Romanse bez miłości*, „Gazeta Wyborcza”, 3.08.2010, [online:] www.kroki.pl/jirgl_franck-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

hard Roth¹⁰), poruszających problematykę holocaustu (Robert Schindler¹¹ i Edgar Hilsenrath¹²), a z drugiej strony, autorów pokolenia najmłodszego, również już konsekrowanych (Julia Franck¹³) i tych zupełnie nieznanymi (Tim Staffel¹⁴, Ralf Rothmann¹⁵ – powieść *Młode światło* omawia jedynie „Gazeta Wyborcza”). Pismo nie pomija również twórców beletrystycznych (Gert Hoffmann¹⁶), *écriture féminine* (Marielouise Janssen-Jurreit)¹⁷ oraz literatury faktu (Sönke Neitzel i Harald Welzer)¹⁸. Zamieszcza niestety tylko jeden wywiad (z Haraldem Walzerem)¹⁹. „Gazeta Wyborcza” sięga w głównej mierze po twórców dysponujących dużym kapitałem symbolicznym, tzn. znanych i uznanych, rozpoznawanych przez czytelniczą publiczność, ale prezentuje również młodszy „odłam” literatów, realizując w ten sposób ambicję kształtowania obrazu współczesnej literatury niemieckojęzycznej.

Natomiast „Dziennik” omawia – z jednej strony – powieści przedstawicieli pokolenia najmłodszego, ale już konsekrowanego – Jenny Erpenbeck²⁰, Julia Franck²¹, Thomas Glavinic²², a z drugiej twórców kanonicznych: Arnold Stadler²³, Jean Am-

¹⁰ Por. D. Jarecka, *Makabryczny Wiedeń*, „Gazeta Wyborcza”, 4.12.2006, [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014]; M. Kluźniak, *Inny Wiedeń*, „Gazeta Wyborcza”, dodatek „Turystyka”, 12–13.05.2007, [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].

¹¹ Por. A. Kaczorowski, *Trudno być Żydem*, „Gazeta Wyborcza”, 18.07.2006, [online:] www.kroki.pl/schindel-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹² Por. A. Cyrnek, *Baśń o myśli ostatniej Edgara Hilsenratha*, „Gazeta Wyborcza”, 26.10.2005, [online:] www.kroki.pl/hilsenrath-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

¹³ Por. P. Buras, *Romanse bez miłości*, „Gazeta Wyborcza”, 3.08.2010, [online:] www.kroki.pl/jirgl-franck-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

¹⁴ Por. R. Pawłowski, *Powrót brutalistów*, „Gazeta Wyborcza”, 24.11.2006, [online:] www.kroki.pl/staffel-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹⁵ Por. M. Radziwon, *Dzieciństwo w RFN-ie*, „Gazeta Wyborcza”, 21.10.2008, [online:] www.kroki.pl/rothman-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹⁶ Por. B. Kęczkowska, G. Hofmann *Upadek ślepców*, przełożył J.S. Buras, *Jak być widzianym*, PIW, Warszawa 2005, „Gazeta Wyborcza”, 29.08.2005, [online:] www.kroki.pl/hofmann-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹⁷ Por. A. Krzemiński, *„Niemka kocha Polaka, Polka Niemca” (fragment)*, „Gazeta Wyborcza”, 11–12.02.2006, [online:] www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹⁸ Por. A. Leszczyński, *Każdy może stać się mordercą?*, „Gazeta Wyborcza”, 2.02.2015, dodatek: „Tygodnik Historyczny”, [online:] www.kroki.pl/neitzel_welzer-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹⁹ Por. P. Buras, *Każdy może być mordercą. (rozmowa z Haraldem Walzerem)*, „Gazeta Wyborcza”, 29–30.05.2010, [online:] www.kroki.pl/welzer-pol-wywiad.html [stan z 9.09.2014].

²⁰ Por. M. Wapińska, *Nieznosna pamięć prehistorii*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 21.05.2010, [online:] www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

²¹ Por. M. Wapińska, *Melancholia obcości*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, [online:] www.kroki.pl/franck-pol2-rec1.html [stan z 9.09.2014].

²² Por. M. Robert, *Wyspa bezładna*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 28.11.2008, [online:] www.kroki.pl/glavinic-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

²³ Por. A. Zdrodowski, *Mistrz mistyfikacji – Stadler i jego zabawa w pisanie powieści*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 16.06.2006, [online:] www.kroki.pl/stadler-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

éry²⁴, Golo Mann²⁵. Ponadto, kierując się ku szerszemu gronu czytelników, zaznają ich z literaturą „hybrydyczną” (znaną pisarką i dramatopisarką tureckiego pochodzenia Emine Sevgi Özdamar – nota bene jej powieść omawiają jedynie „Dziennik”²⁶, „Nowe Książki”²⁷ i portale internetowe²⁸), beletrystyczną (Georg Klein, *Barbar Rosa. Historia detektywistyczna*)²⁹, kobietą (Marielouise Janssen-Jurreit)³⁰ oraz fantastyczno-bajkową (Walter Moers – światowej sławy autora komiksów)³¹. Pismo to zamieszcza również wywiad z Moersem³² oraz Christophem Ransmayrem³³. Nie stroni również od tematów trudnych i prezentuje ponadto literaturę poruszającą problematykę holocaustu (Goldschmidt)³⁴, dzieła „obrazoburcze” (Roth)³⁵ i dotyczące najnowszej historii (Hilbig)³⁶. Wielość i różnorodność omawianych twórców pozwala na konstatację, że „Dziennik” pretenduje do roli pośrednika między autorem a odbiorcą, który nie dostosowuje oferty do oczekiwań czytelnika, lecz je kreuje.

Stosunkowo niewiele omówień znajduje się w „Rzeczypospolitej”, na jej łamach omawianych jest jedynie pięć książek: Ilse Aichinger³⁷, Golo Manna³⁸, szwajcarskie-

²⁴ Por. Z prof. Michałem Głowińskim rozmawia Justyna Sobolewska, *Z Zagłady się nie wychodzi*, „Dziennik”, 4.12.2007 [online:] www.kroki.pl/amery-glowinski.html [stan z 9.09.2014].

²⁵ Por. P. Huelle, *Podróż w ciemność historii „Niemieckie dzieje w XIX i XX wieku” pierwszy raz po polsku*, „Dziennik”, 3.07.2007, [online:] www.kroki.pl/mann-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

²⁶ Por. B. Staszczyszyn, *Spowiedź dziewczęcia wieku*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 21.09.2007, [online:] www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

²⁷ Por. M. Kaczyński, *Życie z zebranych słów*, „Nowe Książki” 2007, 11, [online:] www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

²⁸ Por. J. Piotrowska, *Wrocław: Spotkanie z Emine Sevgi Özdamar*, www.feminoteka.pl, maj 2007, [online:] www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

²⁹ Por. P. Kofta, *Szaleńcy znają odpowiedź*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 15.12.2006, [online:] www.kroki.pl/klein-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

³⁰ Por. M. Wapińska, *Tętońska melancholia, polski temperament*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 20.07.07, [online:] www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

³¹ M. Fuzowski, *Miś w kamuflażu idei*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 10.08.2007, [online:] www.kroki.pl/moers-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

³² Z Walterem Moersem rozmawia Max Fuzowski, *Uwielbiam śmiech i przerażenie*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 10.08.2007, [online:] www.kroki.pl/moers-pol-wywiad.html [stan z 9.09.2014].

³³ M. Miecznicka, *Ucieczka z piekielnej cywilizacji. Christoph Ransmayr, znany pisarz austriacki, opowiada o Jasnzej Górze i Kapuścińskim*, „Dziennik”, 5.06.2007, [online:] www.kroki.pl/ransmayr-pol-wywiad.html [stan z 7.07.2014].

³⁴ Por. P. Huelle, *Życie jest piekłem*, (Powieść Georges’a-Arthura Goldschmidta o Holocaustcie to wydarzenie), „Dziennik”, 9–10.09.2006, [online:] www.kroki.pl/goldschmidt-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

³⁵ Por. P. Kofta, *Zaginione miasto poranionej pamięci*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 17.11.2006, [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

³⁶ Por. Z. Jaskuła, *O powieści Wolfganga Hilbiga*, „Dziennik”, 21.06.2006, [online:] www.kroki.pl/hilbig1-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

³⁷ Por. W. Chmielewski, *Zielony osioł czasami śpi*, „Rzeczpospolita”, 14.12.2013, [online:] www.kroki.pl/aichinger-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

³⁸ Por. K. Masłoń, *Kto nie chce być wypędzon, sam wypędzić musi*, „Rzeczpospolita”, dodatek „Plus Minus”, 25.08.2007, [online:] www.kroki.pl/mann-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

go dramaturga i prozaika Lukasa Bärfussa³⁹ (1971) (*Sto dni* to jego pierwsza powieść, w 2008 roku znalazła się na liście utworów nominowanych do nagrody Deutscher Buchpreis), Gerta Hofmanna (*Upadek ślepców*)⁴⁰ oraz feministyczna książka Marielouise Janssen-Jurreit (*Zbrodnia miłości w środku Europy*)⁴¹. Mamy twórców konsekrowanych (I. Aichinger, G. Mann), nagradzanych (L. Bärfuss) i „politycznie poprawnych” (M. Janssen-Jurreit) oraz „beletrystycznych” (G. Hoffmann).

W polu tygodników opinii również odnajdziemy omówienia interesującej nas prozy niemieckojęzycznej z serii *Kroki / Schritte*. „Tygodnik Powszechny” – uchodzący przez cały okres peerelowski za jedyny niezależny organ inteligencji katolickiej i nadal zachowujący silną pozycję wśród mediów opiniotwórczych, choć jego udziały w rynku są obecnie dużo mniejsze niż w latach dziewięćdziesiątych, zamieścił omówienia następujących autorów: Jean Améry⁴², Uwe Johnson⁴³, Golo Mann⁴⁴, Lucas Bärfuss⁴⁵ oraz wywiad z autorem⁴⁶, Julia Franck (*Południca*)⁴⁷ i Gerhard Roth⁴⁸. Tygodnik omawia zatem książki ważne i „głośne”, bagatelizuje nieznaną polskiej publiczności autorów. Natomiast „Polityka” – czołowe pismo wśród tygodników opinii (średnia sprzedaż wynosi około 130 tysięcy egzemplarzy) – publikuje jedynie cztery omówienia książek: Ilse Aichinger *Mój zielony osioł*⁴⁹, Dinera Dana (*Zrozumieć stulecie*)⁵⁰, Julii Franck (*Południca*)⁵¹, Waltera Moersa (*13 1/2 życia kapi-*

³⁹ Por. D. Rosiak, *Krzyk rozpacz*, „Rzeczpospolita”, 5–6.06.2010, [online:] www.kroki.pl/barfuss-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁴⁰ Por. M. Kuc, *Gert Hofmann „Upadek ślepców”*, „Rzeczpospolita”, 19.07.2005, [online:] www.kroki.pl/hofmann-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁴¹ Por. M. Malkowska, *Trudny romans Niemki i Polaka*, „Rzeczpospolita”, 16.08.2007, [online:] www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁴² Por. D. Czaja, *Laboratorium Auschwitz*, [fragment recenzji książki Primo Leviiego *Pogrążeni i ocaleni*] „Tygodnik Powszechny”, dodatek „Książki w Tygodniku”, 28.10.2007, [online:] www.kroki.pl/amery-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁴³ Por. J. Kurkiewicz, *Grecka tragedia w NRD*, „Tygodnik Powszechny”, dodatek „Książki w Tygodniku”, 15.03.2009, [online:] www.kroki.pl/johnson-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁴⁴ Por. Lektor, *Historia jako opowieść. „Golo Mann: Niemieckie dzieje w XIX i XX wieku”*, „Tygodnik Powszechny”, 24.07.2007, [online:] www.kroki.pl/mann-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁴⁵ Por. J. Franczak, *Doskonałe piekło*, „Tygodnik Powszechny”, 15.06.2010, [online:] www.kroki.pl/barfuss-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁴⁶ Z Lukaszem Bärfussem rozmawia Grzegorz Jankowicz, *Raj: Niudany transfer do Rwandy*, „Tygodnik Powszechny”, nr 36, 4.09.2011, dodatek „Europa. Niedokończony projekt”, [online:] www.kroki.pl/barfuss-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

⁴⁷ Por. I. Iwasiów, *Pielegniarka*, „Tygodnik Powszechny”, 11.04.2010, [online:] www.kroki.pl/franck-pol2-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁴⁸ Por. Lektor, *Imy Wiedeń*, „Tygodnik Powszechny”, 20.11.2006, [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁴⁹ Por. J. Sobolewska, *Bezgłośność słów*, tygodnik „Polityka” 20013, nr 47, 20.11.2013, [online:] www.kroki.pl/aichinger-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁵⁰ Por. A. Krzemiński, *Zdrowy zanik pamięci*, „Polityka”, 7.07.2009, [online:] www.kroki.pl/diner-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁵¹ Por. K. Cieślak, *Śladem ojca*, „Polityka”, 17.04.2010, [online:] www.kroki.pl/franck-pol2-rec4.html [stan z 9.09.2014].

tana *Niebieskiego Misia*)⁵². Zastanawiające jest, że pismo, będące jednym z najbardziej opiniotwórczych mediów w kraju, omawia niewiele książek z nowości ukazujących się w ramach serii *Kroki*. Być może wynika to ze zmiany priorytetów redakcyjnych „Polityki”, która nastąpiła w połowie lat dziewięćdziesiątych. Od tego czasu pismo koncentruje się na najskuteczniejszych narzędziach konsekracyjnych, takich jak nagrody i towarzyszące im komentarze, by w ten sposób współtworzyć przestrzeń literacką. Pewnie tym należy wyjaśnić fakt, że „Polityka” omawia *Południę* Julii Franck, zatem powieść, która została wyróżniona w 2007 roku niezwykle ważną nagrodą Deutscher Buchpreis, a także popularnego autora komiksów Waltera Moersa, którego książki przełożone zostały na wiele języków i ukazują się w milionowych nakładach, m.in. także w USA. Tygodnik ten recenzuje również tom Aichinger, który ukazał się w oficynie znanej z tego, że wydawani przez nią autorzy często nagradzani są nagrodami, a nagrody to skuteczne narzędzie konsekracyjne mające ogromny wpływ na wyniki sprzedaży nagradzanych książek. Natomiast obszerne omówienie, autorstwa Adama Krzemińskiego (niezwykle erudycyjne i aktualne) eseju historycznego *Zrozumieć stulecie* izraelskiego historyka Dana Dinera (urodzonego w Monachium) wpisuje się w charakter pisma oraz potwierdza jego pozycję jako czołowego spośród tygodników opinii.

Jeszcze gorzej, jeśli chodzi o liczbę omówień, przedstawia się zaangażowanie w popularyzację serii *Kroki* w tygodniku „Wprost” – (z o połowę mniejszym udziałem w rynku, obejmującym niemal 60 tysięcy egzemplarzy) – ukazały się jedynie dwie recenzje książek. „Wprost” zamieszcza krótką notę recenzencką o antyutopii Michaela Roesa *David Kanchell*⁵³ dotyczącej kwestii tożsamości narodowej, przywiązania do swego pochodzenia, patriotyzmu we współczesnym świecie, a jednocześnie poddającej w wątpliwość realizację założeń chrześcijańskiej moralności (nie same założenia); i równie krótko komentuje ukazanie się antyprzewodnika turystycznego *Podróż do wnętrza Wiednia* Gerharda Rotha⁵⁴, autora należącego do grupy austriackich twórców, którzy „kalają własne gniazdo”. Książkę Rotha omawia również „Przegląd” – tygodnik opinii z dość niewielkim udziałem w rynku (18 tysięcy egzemplarzy). Tym razem Katarzyna Chmielewska i Tomasz Żukowski obszernie przedstawiają kluczową problematykę, osadzając ją w szerszym kontekście społecznym⁵⁵. W ten sposób omówienie to wykracza poza ramy tradycyjnie rozumianej recenzji i nabiera cech artykułu o silnej funkcji apelatywnej i mającego wpływ na

⁵² Por. A. Wolny-Hamkalo, *Piekielna piosenka*, „Polityka”, 20.07.2007, [online:] www.kroki.pl/moers-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁵³ Por. W. Kot, *Ucieczka z raju*, Tygodnik „Wprost”, 28.05.2006, [online:] www.kroki.pl/roes-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁵⁴ W wersji online: W. Chelminiak, Tygodnik „Wprost” (on-line), [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

⁵⁵ Por. K. Chmielewska, T. Żukowski, *Rozłączyć się z narodem*, „Tygodnik «Przegląd»”, 12.02.2007, [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec8.html [stan z 9.09.2014].

kształtowanie się opinii. Należy wyrazić ubolewanie, że inne książki nie doczekały się omówień na łamach tego tygodnika⁵⁶. Natomiast „Przekrój” zwraca uwagę czytelników na książkę popularnonaukową o treściach politycznych autorstwa Clausa Leggewie i Haralda Welzera (*Koniec świata, jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji*)⁵⁷ oraz *Podróż do wnętrza Wiednia* Gerharda Rotha⁵⁸. Na mapie społeczno-politycznych tygodników recenzujących tytuły z serii *Kroki* pojawia się również „Newsweek” – omawiający bestseller Waltera Moersa⁵⁹. Natomiast powieść *Małże na kolację* Bernhardy Birgit Vanderbeke przedstawia „Zwierciadło”⁶⁰ oraz krakowski dwumiesięcznik „Studium. Pismo o nowej literaturze”⁶¹ (obecnie wstrzymany, wywodzący się ze Studium Literacko-Artystycznego przy Uniwersytecie Jagiellońskim⁶²). „Studium” w tym samym numerze zamieszcza ponadto notę recenzencką powieści Michaela Roesa *David Kanchelli*⁶³.

Literaturę *non-fiction* omawiają periodyki „branżowe”. Książkę Haralda Welzera *Sprawy. Dlaczego zwykli ludzie dokonują masonych mordów* recenzuje poza „Gazetą Wyborczą” jeden z najstarszych miesięczników „Polska Zbrojna”⁶⁴ – wydawany przez Redakcję Wojskową przy MON. Esej historyczny Dana Dinera przedstawia kwartalnik „Przegląd Polityczny”⁶⁵, zawierający każdorazowo obszerny dział recenzji poświęconych głównie książkom z dziedziny filozofii, historii idei i polityki⁶⁶. Najważniejszą książkę niemieckiego historyka Golo Manna obszernie omawia kwartalnik „Nowe Sprawy Polityczne”⁶⁷. W badaniu tym pomijam prasę lokalną⁶⁸.

⁵⁶ W tygodniu przedrukowany zostaje również wywiad. Por. Z Arnoldem Stadlerem rozmawia Karolina Monkiewicz-Święcicka, *Nieźle ze mnie żółka*, „Tygodnik «Przegląd»”, 1.06.2006, [online:] www.kroki.pl/stadler-pol-wywiad.html [stan z 9.09.2014].

⁵⁷ Por. J. Makowski, *Początek świata, którego nie znam*, „Przekrój”, 2.07.2012, [online:] www.kroki.pl/leggewie_welzer-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁵⁸ Por. M. Sendeci, *Ciemna strona Wiednia. Poruszająca wyprawa w głąb wielkiego miasta*, „Przekrój”, listopad, nr 46/2006, [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁵⁹ Por. T. Kupiecki, *Postmodernistyczny La Fontaine*, „Newsweek Polska”, 26.08.2007, [online:] www.kroki.pl/moers-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Por. d.k., *Birgit Vanderbeke. Małże na kolację*, „Studium. Pismo o nowej literaturze” 2006, 5, [online:] www.kroki.pl/vanderbeke-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁶² Por. Katalog Czasopism Kulturalnych, katalog.czasopism.pl/index.php/Studium [stan z 9.09.2014].

⁶³ Por. b.k., *Michael Roes „David Kanchelli”*, „Studium. Pismo o nowej literaturze” 2006, 5 [online:] www.kroki.pl/roes-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

⁶⁴ Por. A. Garlicki, *Zbrodnie zwykłych ludzi*, „Polska Zbrojna”, 8.07.2010, [online:] www.kroki.pl/welzer-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁶⁵ Por. (nota recenzencka), kwartalnik „Przegląd Polityczny” 2009, nr 95, [online:] www.kroki.pl/diner-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014]; M. Milewska, *Z perspektywy odeskich schodów*, „Przegląd Polityczny” 2009, nr 96, [online:] www.kroki.pl/diner-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁶⁶ *Katalog Czasopism Kulturalnych*, katalog.czasopism.pl/index.php/Przegl%C4%85d_Polityczny [stan z 9.09.2014].

⁶⁷ Por. T. Pichór, *Zrozumieć Niemcy*, kwartalnik „Nowe Sprawy Polityczne” 2007, nr 33, [online:] www.kroki.pl/mann-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

⁶⁸ Nie uwzględniony został „Gość Niedzielny”, jak również dzienniki lokalne, np. „Trybuna Górnicza”, czy „Dziennik Łódzki”, „Życie Warszawy”.

Prasa branżowa (krytycznoliteracka)

Zaskakujące jest, że prasa krytycznoliteracka nie jest zbyt zainteresowana serią finansowaną przez Fundację Fischera. Lubelski „Akcent” – jeden z najciekawszych periodyków w Polsce poświęconych literaturze, sztuce i naukom humanistycznym – omawia jedynie cykl esejów *Poza winą i karą. Próby przełamania podjęte przez złamanego* Jeana Améry’ego⁶⁹. Podobnie czyni poznański „Czas Kultury”⁷⁰. Tom ten recenzuje również katowicki kwartalnik „FA-art”, którego znakiem rozpoznawczym jest właśnie krytyka literacka. Może to właśnie tłumaczy, dlaczego kwartalnik ten zamieszcza ponadto aż pięć recenzji utworów z serii *Schritte / Kroki* (powieść Julii Franck⁷¹, Roberta Schindla⁷² Hermanna Burgera⁷³ oraz monografię Waltera Benjamina⁷⁴, i oczywiście eseje Jeana Améry’ego⁷⁵). Równie aktywny w działalności recenzenckiej jest zasłużony już w promocji literatury obcej miesięcznik „Literatura na Świecie”, omawiający następujących autorów: Waltera Benjamina⁷⁶, Lukasa Bärfussa⁷⁷, Gotfrieda Benn⁷⁸, Wilhelma Genazino⁷⁹, Wolfganga Hilbiga (*Prowizorium* – nr 9–10/2007, *Ja* – 3–4/2009)⁸⁰, Katję Lange-Müller⁸¹. W krakowskim miesięczniku „Znak” Małgorzata Łukasiewicz obszernie omawia wybór opowiadań Hermanna

⁶⁹ Por. A. Ziębińska-Witek, *Umysł w sytuacji granicznej*, „Akcent” 2008, 1 [online:] www.kroki.pl/amery-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

⁷⁰ Por. L. Quinkenstein, *Rozjaśniająca rozmowa z samym sobą i z innymi*, „Czas Kultury” 2007, 6, [online:] www.kroki.pl/amery-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].

⁷¹ Por. A. Kujawa-Eberharter, *Trudne relacje*, kwartalnik literacki „FA-art” 2008, nr 2–3, [online:] www.kroki.pl/franck-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁷² Por. A. Majkiewicz, *Cały ten koszmar tkwi w tajemnicy...*, kwartalnik literacki „FA-art” 2008, nr 2–3, [online:] www.kroki.pl/schindel-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁷³ Por. M. Kłosińska, *Ironia i śmierć*, kwartalnik literacki „FA-art” 2008, nr 2–3, [online:] www.kroki.pl/burger-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁷⁴ Por. G. Marcinkowski, *Walter Benjamin: Źródło dramatu żalobnego w Niemczech*, przeł. A. Kopacki, posł. A. Lipszyc, „FA-art” 2014, nr 1–22014.

⁷⁵ Por. K. Piotrowiak, *Character indelibilis* (fragment), „FA-art” 2008, nr 1, [online:] www.kroki.pl/amery-pol-rec7.html [stan z 9.09.2014].

⁷⁶ Por. K. Mrowcewicz, *Lekcja anatomii doktora Benjamina*, „Literatura na Świecie” 2015, nr 1–2, [online:] www.kroki.pl/benjamin-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁷⁷ Por. A. Kopacki, *Tango i solfeż. O dwóch prozach szwajcarskich*, „Literatura na Świecie” 2009, nr 11–12, [online:] www.kroki.pl/barfuss-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁷⁸ Por. I. Okulska, *Benn na pięć głosów*, „Literatura na Świecie” 2011, nr 9–10, [online:] www.kroki.pl/benn-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

⁷⁹ Por. A. Kopacki, *Życie-i-pisanie*, „Literatura na Świecie” 2007, nr 5–6, [online:] www.kroki.pl/genazino-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁸⁰ Por. tenże, *Wszyscy jesteśmy umoczeni*, „Literatura na Świecie” 2007, nr 9–10, [online:] www.kroki.pl/hilbig1-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014]; tegoż, *Pod elektrycznym słońcem*, „Literatura na Świecie” 2009, nr 3–4, [online:] www.kroki.pl/hilbig2-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁸¹ Por. tenże, *Kiedy Harry poznał Soję*, „Literatura na Świecie” 2013, nr 1–2, [online:] www.kroki.pl/lange-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

Burdera *Diabelli i inne pisma do dyrekcji*⁸². Natomiast miesięcznik kulturalny „Lampa” (istniejący od 2004 roku, red. naczelny Paweł Dunin-Wąsowicz) krótko przedstawia jedynie powieść Edgara Hilsenratha⁸³ i Uwe Johnsona⁸⁴. W wysokonakładowym miesięczniku literackim poświęconym literaturze *science fiction* i *fantasy* „Nowa Fantastyka” Paweł Matuszek zamieszcza notę recenzencką o bestsellerze Waltera Moersa⁸⁵. Regionalny półrocznik poświęcony kulturze i historii Warmii i Mazur „Borussia” udostępnia recenzje utworu „kanonicznego” Uwe Johnsona (2010, nr 48)⁸⁶ oraz rozmowę nad dziełem Golo Manna (2008, nr 44–45)⁸⁷. Jeśli wziąć pod uwagę słowa Pierra Bourdieu, który przekonuje, że „symboliczne oraz ekonomiczne powodzenie produkcji o cyklu długim zależy (przynajmniej w jej początkach) od poczynań paru «odkrywców» – autorów oraz krytyków”⁸⁸, wówczas pozostaje nam stwierdzić, że – gdy uwzględnimy liczbę recenzji i omówień w prasie branżowej – tytuły opublikowane w ramach omawianej serii niejako z góry skazane są na straty zarówno symboliczne, jak i ekonomiczne.

Omówienia online

Internet będący coraz częściej dominującym medium wykorzystywany jest jako kanał szeroko pojętej promocji i komunikacji również w polu literackim. Z medium tego korzystają nie tylko oficyny wydawnicze celem szybkiego rozpowszechniania informacji m.in. w mediach społecznościowych, na stronach i w portalach kierowanych do konkretnych grup docelowych. Internet postrzegany jest również jako nowa przestrzeń wymiany informacji dla publicystyki i krytyki literackiej, które wydają się szybciej reagować na nowe zjawiska dzięki przeniesieniu się do tego medium. Analizując recenzowane tytuły z serii *Kroki*, łatwo zauważyć, iż dokładnie połowa z nich została omówiona w sieci co najmniej raz.

Pisma sieciowe i magazyny internetowe nie pomijają tytułów wydanych w ramach omawianej serii. Sieciowy dwutygodnik kulturalny artPapier (artpapier.com)

⁸² Por. M. Łukasiewicz, *Wyjście z cyrku*, miesięcznik „Znak”, maj 2006, [online:] www.kroki.pl/burger-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁸³ Por. K. Krawczyk, *O pierwszym holocaustie*, miesięcznik „Lampa” 2006, nr 2, [online:] www.kroki.pl/hilsenrath-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁸⁴ P. Golobruca, *Enerdowskie ciemności*, „Lampa” 2008, nr 12, [online:] www.kroki.pl/johnson-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

⁸⁵ Por. P. Matuszek, *Błagobajka*, „Nowa Fantastyka”, 07.2007, [online:] www.kroki.pl/moers-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].

⁸⁶ Por. L. Żyliński, *Domniemanie w sprawie...*, „Borussia” 2010, nr 48, [online:] www.kroki.pl/johnson-pol-rec8.html [stan z 9.09.2014].

⁸⁷ Por. *Golo Mann i pisanie historii Niemiec* (rozmowa Roberta Traby z Włodzimierzem Borodziejem, Basilem Kerskim, Andrzejem Kopackim i Adamem Michnikiem), kwartalnik „Borussia” 2008, nr 44–45.

⁸⁸ P. Bourdieu, *Reguły sztuki*, s. 228.

o profilu recenzyjno-informacyjnym omawia dwie książki (Jean Améry⁸⁹, Jenny Erpenbeck⁹⁰). Magazyn internetowy informacyjno-opiniotwórczy dwutygodnik.com publikujący recenzje nowości wydawniczych książkowych, filmowych, muzycznych itd., recenzuje tytuły autorów kanonicznych (Walter Benjamin⁹¹, Gottfried Benn⁹²). Również portal kulturalny e-splot.pl⁹³ oraz biuletyn „Przystanek literacki”⁹⁴ wydawany przez wrocławskie Biuro Literackie⁹⁵ prezentują tom wierszy Gottfrieda Benna.

Portale branżowe także recenzują nowości z literatury niemieckojęzycznej. Interaktywny serwis poetycki (forum, recenzje, aktualności, czat) nieszuflada.pl omawia książki dwóch twórców: Christopha Ransmayra⁹⁶ i Jeana Améry’ego⁹⁷. Portal pisarze.pl służący wszystkim, którzy interesują się literaturą (współpracujący z pisarzami, dziennikarzami, krytykami, wydawnictwami), którego redakcja znajduje się w Warszawie, zamieszcza jedynie recenzję pracy Waltera Benjamina⁹⁸. Portal literacki również omawiający zapowiedzi, nowości, prezentujący wywiady (red. naczelny Tymoteusz Wronka) – katedra.nast.pl recenzuje bestseller Waltera Moersa (28.09.2007)⁹⁹. Serwis literacki (red. naczelna Katarzyna Zarecka) Przystan-Literacka.pl omawia powieść Jenny Erpenbeck¹⁰⁰. Na wortalu zaloga.net ukazującym się od 1998 roku i poświęconym grom, literaturze i filmowi, opublikowana zostaje recenzja *Upadku ślepców* Gerta Hoffmanna, autorstwa Dagi Gorczyńskiej¹⁰¹. Na

⁸⁹ Por. T. Stawiszyński, *Z głębi resentmentu*, internetowy dwutygodnik „artPapier”, 15.11.2007, [online:] www.kroki.pl/amery-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

⁹⁰ Por. S. Iwasów, *W oczekiwaniu na przeprowadzkę*, portal artpapier.com sierpień 15–16, 2010, [online:] www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁹¹ Por. A. Kopkiewicz, *Dziecko na stypie*, portal dwutygodnik.com 126/2014, [online:] www.kroki.pl/benjamin-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁹² Por. M. Boenisch, *Gottfried Benn, „Nigdy samotniej i inne wiersze”*, portal internetowy dwutygodnik.com nr 75/2012, [online:] www.kroki.pl/benn-pol-rec7.html [stan z 9.09.2014].

⁹³ Por. A.K. Folta, *Wracając do Gottfrieda Benna (Nigdy samotniej...)*, portal internetowy e-splot.pl 11.08.2011, [online:] www.kroki.pl/benn-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].

⁹⁴ Por. J. Fiedorczuk, *Ziemia woła*, „Przystanek Literacki” 2011, 1, [online:] www.kroki.pl/benn-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

⁹⁵ Z. Jaskuła, *Słowo od autora wyboru. Wstęp do Nigdy samotniej i innych wierszy*, „Przystanek Literacki” 2011, 1, [online:] (portliteracki.pl/wp-content/uploads/2012/10/Przystanek_Literacki_1_2011.pdf, s. 16; J. Fiedorczuk, *Ziemia woła*, tamże, s. 17).

⁹⁶ Por. J. Winiarski, *Patos składu wolnego*, portal www.nieszuflada.pl 1.06.2007, [online:] www.kroki.pl/ransmayr-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁹⁷ Por. tenże, *Fenomenologia bólu i ofiary*, portal nieszufkada.pl, 20.07.2007, [online:] www.kroki.pl/amery-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

⁹⁸ Por. K. Lubczyński, *Ćwiczenie z Benjamina*, portal internetowy pisarze.pl, 24.03.2014, [online:] www.kroki.pl/benjamin-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

⁹⁹ Por. M. Drozdek, *13 i 1/2 życia kapitana Niebieskiego Misia*, portal katedra.nast.pl, 28.09.2007, [online:] www.kroki.pl/moers-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰⁰ Por. I. Słojewska, *Klucz do ogrodu – Jenny Erpenbeck*, portal „Przystan-Literacka.pl” 12.08.2010, [online:] www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰¹ Por. D. Gorczyńska, *Gert Hofmann „Upadek ślepców”. Perspektywa podwojona*, [online:] portal „Zaloga G”, 3.10.2005 [stan z 9.09.2014].

„Forum Żydów Polskich” (red. naczelna Hila Halina Marcinkowska; www.fzp.net.pl) tom opowiadań, wierszy słuchowisk i dialogów Ilse Aichinger *Mój zielony osioł* recenzuje Aleksandra Buchaniec-Bartczak¹⁰². Pod względem ilości omawianych utworów z serii *Kroki* przoduje (katowicki) serwis granice.pl („wszystko o literaturze”, redaktor naczelny Sławomir Krempa), organizujący od kilku lat plebiscyty na najlepsze książki (np. najlepsza książka na jesień), który publikuje cztery recenzje utworów następujących twórców: Michael Roes¹⁰³, Jenny Erpenbeck¹⁰⁴, Thomas Glavinic¹⁰⁵, Jirgl Reinhard¹⁰⁶, Arnold Stadler¹⁰⁷ oraz Norbert Mappes-Niediek¹⁰⁸. Natomiast internetowy tygodnik niebranżowy, ale o profilu politycznym „Kultura Liberalna” (www.kulturaliberalna.pl) omawia literaturę *non-fiction* autorstwa Clausa Leggewiego, Haralda Welzera (*Koniec świata, jaki znaliśmy. Klimat, przyszłość i szanse demokracji*)¹⁰⁹ – książkę przedstawia również portal Biznes i Ekologia, www.biznesiekologia.pl¹¹⁰ oraz *Miły Niemców* Herfrieda Münklera¹¹¹, a także literaturę piękną (powieść Arno Schmidta¹¹² i wiersze Gottfrieda Benn¹¹³).

Przyglądając się natomiast portalom informacyjnym, można odnieść wrażenie, że kryteria doboru tytułów twórców niemieckojęzycznych do recenzji, czy raczej do krótkich not recenzenckich, są dość dowolne, przypadkowe i w żaden sposób nie wskazują na systemowe działania na rzecz promocji serii *Kroki*.

¹⁰² [online:] www.fzp.net.pl/ksiazki/moj-zielony-osiol [stan z 10.09.2014].

¹⁰³ Por. K. Grudnik, *O powieści Michaela Roesa*, portal www.granice.pl, czerwiec 2006, [online:] www.kroki.pl/roes-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰⁴ Por. M. Galiczek, *Klucz do ogrodu*, portal www.granice.pl sierpień 2010, [online:] www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰⁵ Por. też, *Za sprawą nocy*, portal www.granice.pl, grudzień 2008, [online:] www.kroki.pl/glavinic-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰⁶ Por. J. Gul, *Ojczyzna Komotau*, portal www.granice.pl, wiosna 2010, [online:] www.kroki.pl/jirgl-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰⁷ Por. I. Mikrut, portal www.granice.pl, 2007, [online:] www.kroki.pl/stadler-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰⁸ J. Gul, *Kim jesteś, Cyganie?*, portal www.granice.pl, [online:] www.kroki.pl/mappes-niediek-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹⁰⁹ Por. K. Wigura, *Czy to naprawdę koniec świata?*, portal internetowy: www.kulturaliberalna.pl, 5.06.2012, [online:] www.kroki.pl/leggewie_welzer-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014]. Natomiast www.institutobywatelski.pl (21.10.2011) przedrukowuje wywiad. Por. Rozmowa z Haraldem Welzerem, *Wymyśleni przez Steve'a Jobsa*, „Instytut Obywatelski” (www.institutobywatelski.pl) 21.10.2011, [online:] www.kroki.pl/welzer-pol-wywiad2.html [stan z 9.09.2014].

¹¹⁰ Por. H. Oleksy, *Koniec świata, jaki znaliśmy – klimat, przyszłość i szanse demokracji. Demokracja potrzebuje demokratyzacji*, www.biznesiekologia.pl, 4.06.2012, [online:] www.kroki.pl/leggewie_welzer-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

¹¹¹ Por. M. Saryusz-Wolska, *Niemcy o sobie*, „Kultura Liberalna” 2014, nr 3, 21.01.2014, [online:] www.kroki.pl/munkler-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

¹¹² Por. P. Masłowski, *Zwierzęce fantazje Arno Schmidta*, portal internetowy [kulturaliberalna.pl](http://www.kulturaliberalna.pl) 14.02.2012, [online:] www.kroki.pl/schmidt-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

¹¹³ Por. K. Dąbrowska, *Intrawertyk w kostnicy. Gottfried Benn „Nigdy samotniej i inne wiersze”*, społeczno-kulturalny tygodnik internetowy „Kultura Liberalna” nr 1467 (44/2011), 2.11.2011, [online:] www.kroki.pl/benn-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

Odnajdujemy pojedyncze noty, m.in. pch.24.pl omawia książkę Münklera Herfrieda¹¹⁴, tygodnik „Wprost” on-line – powieść Gerharda Rotha, natomiast Czytelnia.onet.pl, (19.06.2006) zamieszcza informacje dotyczące książki Dietera Fortego¹¹⁵, a książka.wp.pl – prozy Martina Mosebacha¹¹⁶.

Blogi literackie, tworzące nową przestrzeń pola krytycznoliterackiego (blogosferę książkową) – nierzadko prowadzone przez profesjonalnych krytyków literackich – są nowym zjawiskiem, które powoli zastępuje krytykę literacką w czasopismach branżowych. Przykładem jest blog (krytycznoliteracki) krytycznymokiem.blogspot.com niezależnego krytyka, Jarosława Czechowicza, współpracującego z wieloma oficynami (m.in. Znak, Wydawnictwo Literackie, W.A.B.). Krytyk ten jest autorem ponad 900 recenzji współczesnej prozy polskiej i światowej, wielokrotnie nagradzany i wyróżniany (np. w konkursie na najlepszy blog książkowy w 2013 roku, literacki blog roku 2011). Nie pomija on utworów pisarzy niemieckojęzycznych, ale omawia najczęściej te wydawane przez oficyny Czarne, W.A.B., Austeria. Spośród tytułów z serii *Kroki* zrecenzował powieść Lukasa Bärfussa¹¹⁷ (wydaną nakładem Ha!art) oraz Arno Schmidta¹¹⁸ (wyd. PIW). Nowości książkowe omawia również krytyczka literacka Bernardetta Darska na swoim blogu *A to książka właśnie* (od 2015 roku blog nosi nazwę *Nowości książkowe – blog Bernardetty Darskiej*). Zrecenzowała ona powieść Katji Lange-Müller¹¹⁹.

Blogi niezwiązane profesjonalnie z krytyką literacką również zamieszczają recenzje tytułów z omawianej serii. Przykładem jest blog młodej pisarki (młodapisarkaczyta.blox.pl) relacjonującej wydaną przez W.A.B. *Poludnicę* Julii Franck¹²⁰. Czy też działalność recenzencka ekonomisty, ale miłośnika literatury, Adama Kraszewskiego (opublikowana w natemat.pl) recenzującego tom Aichinger¹²¹. Warto również zaznaczyć, że na stronie internetowej G-punkt.pl, będącej blogiem lifestyleowym poświęconym społeczeństwu i kulturze, którego autorzy piszą „o wszystkim, co wydaje się ciekawe” – jak czytamy z podstrony (*Informacje o stronie*), pojawiają się

¹¹⁴ Por. G. Kucharczyk, *Dlaczego Niemcy wojowali z Rzymem?*, portal internetowy pch.24.pl 12.12.2013, [online:] www.kroki.pl/munkler-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

¹¹⁵ Por. M. Mizuro, *Splot polsko-niemiecki*, „Czytelnia.onet.pl”, 19.06.2006, [online:] www.kroki.pl/forte-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

¹¹⁶ Por. T. Kowalski, *Prawda historyczna, trochę skomplikowana*, portal książka.wp.pl, 23.02.2007, [online:] www.kroki.pl/mosebach-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹¹⁷ Por. J. Czechowicz, *Sto dni Lukasa Bärfussa*, krytycznymokiem.blogspot.com, 21.08.2010, [online:] www.kroki.pl/barfuss-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

¹¹⁸ Por. tenże, „*Republika Uczonych*” Arno Schmidt, krytycznymokiem.blogspot.com 26.02.2012, [online:] www.kroki.pl/schmidt-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

¹¹⁹ Por. B. Darska, *Rozpaczliwie uzależnieni*, bernadettadarska.blog.onet.pl z 22 kwietnia 2012, [online:] www.kroki.pl/lange-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹²⁰ Por. *Poludnica* – Julia Franck, portal młodapisarkaczyta.blox.pl, 23.05.2010, [online:] młodapisarkaczyta.blox.pl/2010/05/Poludnica-Julia-Franck.html [stan z 9.09.2014].

¹²¹ Por. A. Kraszewski, *Mój zielony osioł*, [online:] portliteracki.pl/przystan/teksty/moj-zielony-osiol-4/ [stan z 10.09.2014].

omówienia książek dwóch autorek wydanych w serii *Kroki*: Emine Sevgi Özdamar¹²² i Jenny Erpenbeck¹²³. Z pewnością za wcześniej jest oceniać tego typu zjawiska, stanowią one jednak ważny sygnał w przestrzeni recepcji czytelniczej, w epoce „przedinternetowej” badanej zazwyczaj poprzez przekazy krytyczne stwa profesjonalnych krytyków, którym wyznaczona była rola pośredników między pisarzem a czytelnikiem.

Na koniec warto zaznaczyć, że autorami najsilniej obecnymi w (profesjonalnej) przestrzeni wirtualnej – zgodnie z danymi, do których dotarła i które zaprezentowała autorka (pominięte zostały tu krótkie notki wydawnicze, noty o nowościach, obowiązkowe wpisy przesyłane od wydawców) – jest Jenny Erpenbeck (cztery omówienia: art-papier.com, granice.pl, Przystan-Literacka.pl, g-punkt.pl) oraz Arno Schmidt (trzy omówienia: kulturaliberalna.pl 14.02.2012, krytycznymokiem.blogspot.com 26.02.2012, literacki serwis internetowy literatki.com). Inaczej rzecz wygląda w mediach drukowanych, które preferują twórców dysponujących dużym kapitałem symbolicznym: kanonicznych (np. Aichinger, Benn, Benjamin) i młodszych, ale już konsekrowanych. Autorzy dysponujący największym „kapitałem medialnym” w polskiej prasie to: Gerhard Roth (*Podróż do wnętrza Wiednia*) – sześć omówień („Tygodnik Powszechny”, „Przekrój”, „Gazeta Wyborcza”, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, „Gazeta Wyborcza”, dodatek „Turystyka”, „Tygodnik «Przegląd»”), oraz Golo Mann – sześć omówień („Dziennik”, „Tygodnik Powszechny”, „Rzeczpospolita”, „Życie Warszawy”, kwartalnik „Nowe Sprawy Polityczne”, półrocznik „Borussia”) i autorka konsekrowana, Julia Frank (*Południca*) – cztery recenzje („Dziennik”, dodatek „Kultura”, „Życie Warszawy”, „Tygodnik Powszechny”, „Polityka”) oraz autor (komiksowych) bestsellerów Walter Moers („Polityka”, „Dziennik”, dodatek Kultura, „Newsweek Polska”, „Nowa Fantastyka”).

Wnioski

Jakie wnioski nasuwają się po rewizji udziału mediów w popularyzowaniu dzieł wydawanych w ramach serii *Kroki*? Biorąc pod uwagę rok urodzenia (przypomnijmy, że 46% prezentowanych pisarzy urodziło się po 1950 roku), zastanawia fakt niewielkiego zainteresowania mediów wywiadami z żyjącymi twórcami. Być może ma to związek z ogólną tendencją zmiany statusu pisarza, który obecnie rzadko występuje w roli autorytetu intelektualnego (tak było jeszcze w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia w Polsce)¹²⁴, a częściej jest tylko komentatorem rzeczywistości

¹²² Por. M. Pawlaczek, *Życie jak powieść...*, G-punkt.pl Portal Kulturalny, 24.05.2007, [online:] www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

¹²³ J. Czechowicz, *Był sobie dom...*, portal internetowy g-punkt.pl 5.06.2010, [online:] www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

¹²⁴ Na temat piszą autorzy raportu. Por. G. Jankowicz i inni, *Literatura polska po 1989 roku...*, s. 240.

w różnych jej wymiarach (od społeczno-politycznego po egzystencjalny). W polskiej prasie przedrukowano jedynie sześć wywiadów, co oznacza, że do rozmowy zaproszonych zostało tylko 15% autorów z niemal połowy urodzonych po 1956 roku. „Medialne sukcesy” serii rysują się, statystycznie biorąc, w następujący sposób: dwadzieścia cztery książki zostały omówione w prasie codziennej (50%), z czego 13% miało co najmniej cztery omówienia (takich książek było tylko sześć); czternaście omówień pojawiło się w prasie branżowej (daje to 29% ogółu opublikowanych książek), a (aż) dwadzieścia cztery – online (50%), przy czym należy zaznaczyć, że sześć książek miało więcej niż jedno omówienie, co daje 13% ogółu wydanych w serii książek. Ponadto trzy utwory zostały nagłośnione w radiu (6%), a cztery w telewizji polskiej (daje to jedynie wskaźnik 8% ogółu książek). Jeżeli chodzi o obecność w prasie codziennej, to z czterdziestu dziewięciu tytułów „Gazeta Wyborcza” omawia piętnaście (dwie recenzje ma jeden tytuł), „Dziennik” – piętnaście, „Tygodnik Powszechny” – sześć, „Rzeczpospolita” – cztery.

I sprawa ostatnia, choć niezwykle istotna. Zastanawiające jest stosunkowo słabe zaangażowanie w „krytyczną promocję” tytułów ukazujących się w serii *Kroki* najszerszej znanego i najłatwiej dostępnego czasopisma programowo poświęconego nowościom wydawniczym. Chodzi oczywiście o miesięcznik „Nowe Książki” – każdorazowo zawierający ok. 100 recenzji i not (literatury polskiej, obcej, humanistycznej i popularnonaukowej), a który recenzuje jedynie siedemnaście tytułów, tj. 35% ogółu analizowanych tu publikacji¹²⁵. Jeśli przytoczymy następujące słowa Jac-

¹²⁵ Szukając przyczyn tak niewielkiej liczby omówień, zauważa się, że „Nowe Książki” recenzują wszystkie publikacje wydane przez PIW, ponadto dwie przez Atut, Pogranicze, Borussię, Siel i Santorskiego. Autorami recenzowanymi są: Ilse Aichinger, Ernst Augustin, Thomas Glavinic, Wolfgang Hilbig, Gert Hoffmann, Marielouise Janssen-Jurreit, Reinhard Jirgl, Uwe Johnson, Walter Moers, Claus Leggewie i Harald Welzer, Martin Mosebach, Emine Sevgi Özdamar, Christoph Ransmayr, Michael Roes, Arno Schmidt, Jürg Schubiger, Christoph Simon. Prawdopodobnie wydaje się, że decyzje o recenzji mają charakter personalny, związany z osobą recenzenta. Por. M. Milkowski, *Kir, marengo, szpaczek, dym...*, „Nowe Książki” 2012, nr 9, [online:] www.kroki.pl/augustin-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014]; E. Sobolewska, *Ten, kto ma wszystko, nie ma nic*, „Nowe Książki” 2009, nr 1, [online:] www.kroki.pl/glavinic-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014]; M. Milkowski, *Jechaniu oddany*, „Nowe Książki” 2009, nr 1, [online:] www.kroki.pl/hilbig2-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014]; H. Zaworska, *Groza i śmiech*, „Nowe Książki” 2005, nr 10, 1.10.2005, [online:] www.kroki.pl/hofmann-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014]; A. Szwedowicz, *Polska opozycja w oczach Niemki*, „Nowe Książki” 2007, nr 9, [online:] www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014]; M. Eberharter, *Bez ojczyzny*, „Nowe Książki” 2010, nr 5, [online:] www.kroki.pl/jirgl-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014]; L. Szaruga, *W trybie przypuszczającym*, „Nowe Książki” 2009, nr 4, [online:] www.kroki.pl/johnson-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014]; H. Domański, *Klimat i racjonalne działania*, „Nowe Książki” 2012, nr 9, [online:] www.kroki.pl/leggewie_welzer-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014]; A.M. Czernow, *Niech żyje król błagatorów!*, „Nowe Książki” 2007, nr 9, [online:] www.kroki.pl/moers-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014]; M. Schefs, *Koniec wieku z innej strony*, „Nowe Książki” 2007, nr 1, 1.01.07, [online:] www.kroki.pl/mosebach-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014]; M. Kaczyński, *Życie z zebranych słów*, „Nowe Książki” 2007, nr 11, [online:] www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014]; H. Serkowska, *Dwóch ludzi morza w najwyższych górach świata*, „Nowe

ka Burasa: „Zależy nam, aby polski czytelnik odniósł wrażenie, iż zyskuje szansę poznania najwartościowszego dorobku literackiego dzisiejszych Niemców, Szwajców czy Austriaków”¹²⁶, dochodzimy do kolejnej konstatacji: media drukowane nie stanęły na wysokości zadania w roli pośrednika między pisarzem a czytelnikiem. Zasięg percepcji społecznej nie jest zbyt duży. Być może ma to związek ze zmieniającym się wizerunkiem roli krytyka literackiego (recenzenta), który w dzisiejszych czasach – jak przekonuje Artur Jabłoński – nie jest już „wyposażonym w specjalistyczną wiedzę znawcą, a pozostał jedynie doradcą, którego zadanie w przeważającej liczbie przypadków traktuje się jedynie jako wsparcie marketingowe”¹²⁷. Nie bez znaczenia jest również rosnąca „władza” mediów elektronicznych – w Sieci pojawiły się omówienia 50% ogółu omawianych tytułów; jeśli wziąć pod uwagę niekomercyjnego odbiorcę badanej serii, jest to liczba dość znacząca i mówiąca sama za siebie o kondycji polskiego obiegu krytycznoliterackiego w mediach drukowanych.

Jak można wywnioskować z teorii pól Bourdieu, „pole mediów chce zawładnąć obszarem społecznym nie tyle poprzez jego reprezentację, ile wywołanie w nim pewnych zjawisk i uruchamianie określonych procesów”¹²⁸. Wydaje się, że recepcja serii *Kroki* w obiegu krytycznoliterackim nie wywołała zamierzonych przez redaktorów skutków społecznych. Być może kontynuowanie serii odmieni tę sytuację, o ile wykorzystane zostaną (nowoczesne) narzędzia składające się na skuteczną kampanię promocyjną w mediach drukowanych i przede wszystkim elektronicznych.

Bibliografia

Literatura przedmiotowa

- Bourdieu P., *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*, przeł. A. Zawadzki, wyd. 2, Universitas, Kraków 2007.
- Jabłoński A., *Machejek kontra Internet – rzecz o zmieniającym się obliczu recenzji*, [w:] *Na recenzowanym. Recenzje niezależne i drapieżne*, red. R. Moczkoan, Toruń 2011.

Książki” 2007, nr 10, [online:] www.kroki.pl/ransmayr-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014], B. Pieńkowska, *Rozbójnik, a nie żandarm*, „Nowe Książki” 2006, nr 9, [online:] www.kroki.pl/roes-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014], J. Maziarski, *Od socjalizmu do nibilizmu*, „Nowe Książki” 2007, nr 4, [online:] www.kroki.pl/roth-pol-rec7.html [stan z 9.09.2014], M. Milkowski, *Pływająca Kastalia*, „Nowe Książki”, 1.03.2012, [online:] www.kroki.pl/schmidt-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014], M. Cembrzyńska, *Kolorowy nonsens*, „Nowe Książki” 2007, nr 11, [online:] www.kroki.pl/schubiger-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014], M. Kaczyński, *Prosta historia*, „Nowe Książki” 2005, nr 8, 1.08.2005, [online:] www.kroki.pl/simon-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

¹²⁶ *Rozmowa z Jackiem S. Burasem*. Informator Targowy 51. Międzynarodowych Targów Książki w Warszawie, 18.05.2006 [online:] www.kroki.pl/buras-pol-wywiad.html [stan z 4.09.2014].

¹²⁷ A. Jabłoński, *Machejek kontra Internet – rzecz o zmieniającym się obliczu recenzji*, [w:] *Na recenzowanym. Recenzje niezależne i drapieżne*, red. R. Moczkoan, Toruń 2011, s. 18.

¹²⁸ G. Jankowicz i inni, *Literatura polska po 1989 roku...*, s. 44.

Jankowicz G., Marecki P., Pałęcka A., Sowa J., Warczok T., *Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre'a Bourdieu. Raport z badań*, Korporacja Halart, Kraków 2014.

Sławiński J., *Krytyka literacka jako przedmiot badań historycznoliterackich*, [w:] *Badania nad krytyką literacką*, red. J. Sławiński, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.

Omówienia krytyczne

b.k., *Michael Roes „David Kanchelli”*, „Studium. Pismo o nowej literaturze” 2006, nr 5, źródło: www.kroki.pl/roes-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

b.n. (*nota recenzencka*), „Przegląd Polityczny” 2009, nr 95, źródło: www.kroki.pl/diner-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

Boenisch M., *Gottfried Benn*, „*Nigdy samotniej i inne wiersze*”, portal internetowy dwutygodnik.com nr 75/2012, źródło: www.kroki.pl/benn-pol-rec7.html [stan z 9.09.2014].

Cembrzyńska M., *Kolorowy nonsense*, „Nowe Książki” 2007, nr 11 [stan z 9.09.2014].

Chelminiak W., „Wprost” (on-line), źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

Chmielewska K., Żukowski T., *Rozłączyć się z narodem*, „Przegląd”, 12.02.2007, źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec8.html [stan z 9.09.2014 r.].

Chmielewski W., *Zielony osioł czasami śpi*, „Rzeczpospolita”, 14.12.2013, źródło: www.kroki.pl/aichinger-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

Cieślak K., *Śladem ojca*, „Polityka”, 17.04.2010, źródło: www.kroki.pl/franck-pol2-rec4.html [stan z 9.09.2014].

Cyrnek A., *Baśń o myśli ostatniej Edgara Hilsenratha*, „Gazeta Wyborcza”, 26.10.2005, źródło: www.kroki.pl/hilsenrath-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

Czaja D., *Laboratorium Anschwitz*, [fragment recenzji książki Primo Leviego *Pogrążeni i ocaleni*] „Tygodnik Powszechny”, dodatek „Książki w Tygodniku”, 28.10.2007, źródło: www.kroki.pl/amery-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

Czechowicz J., „*Republika Uczonych*” *Arno Schmidt*, krytycznymokiem.blogspot.com 26.02.2012, źródło: www.kroki.pl/schmidt-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

Czechowicz J., *Był sobie dom...*, portal internetowy g-punkt.pl, 5.06.2010, źródło: www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

Czechowicz J., *Sto dni Lukas Bärfuss*, krytycznymokiem.blogspot.com, 21.08.2010, źródło: www.kroki.pl/barfuss-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].

Czernow A. M., *Niech żyje król blagiatorów!*, „Nowe Książki” 2007, nr 9, źródło: www.kroki.pl/moers-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].

d.k., *Birgit Vanderbeke Małże na kolacje*, „Studium. Pismo o nowej literaturze” 2006, nr 5, źródło: www.kroki.pl/vanderbeke-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

Darska B., *Rozpaczliwie uzależnieni*, bernadettadarska.blog.onet.pl z 22 kwietnia 2012, źródło: www.kroki.pl/lange-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

- Dąbrowska K., *Intrawertyk w kostnicy. Gottfried Benn „Nigdy samotniej i inne wiersze”*, „Kultura Liberalna” nr 1467(44/2011), 2.11.2011, źródło: www.kroki.pl/benn-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].
- Domański H., *Klimat i racjonalne działania*, „Nowe Książki” 2012, nr 9, źródło: www.kroki.pl/leggewie_welzer-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].
- Drozdek M., *13 i 1/2 życia kapitana Niebieskiego Misia*, www.katedra.nast.pl, 28.09.2007, źródło: www.kroki.pl/moers-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].
- Eberharther M., *Bez ojczyzny*, „Nowe Książki” 2010, nr 5, źródło: www.kroki.pl/jirgl-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Fafiński M., *Pociągi pod specjalnym nadzorem*, „Gazeta Wyborcza”, Olsztyn, on-line, 13.01.2009, źródło: www.kroki.pl/johnson-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Fiedorczyk J., *Ziemia woła*, „Przystanek Literacki” 2011, 1, źródło: www.kroki.pl/benn-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Folta A.K., *Wracając do Gottfrieda Benn (Nigdy samotniej...)*, e-splot.pl 11.08.2011, źródło: www.kroki.pl/benn-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].
- Franczak J., *Doskonale piekło*, „Tygodnik Powszechny”, 15.06.2010, źródło: www.kroki.pl/barfuss-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Fuzowski M., *Miś w kamuflażu idei*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 10.08.2007, źródło: www.kroki.pl/moers-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Fuzowski M., Z Walterem Moersem rozmawia Max Fuzowski, *Uwielbiam śmiech i przerażenie*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 10.08.2007, źródło: www.kroki.pl/moers-pol-wywiad.html [stan z 9.09.2014].
- Galiczek M., *Klucz do ogrodu*, granice.pl, sierpień 2010, źródło: www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Galiczek M., *Za sprawą nocy*, granice.pl, grudzień 2008, źródło: www.kroki.pl/glavinic-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Garlicki A., *Zbrodnie zwykłych ludzi*, „Polska Zbrojna”, 8.07.2010, źródło: www.kroki.pl/welzer-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Gołobruda P., *Enerdowskie ciemności*, „Lampa” 2008, 12, źródło: www.kroki.pl/johnson-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].
- Grudnik K., *O powieści Michaela Roesa*, granice.pl, czerwiec 2006, źródło: www.kroki.pl/roes-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Gul J., *Kim jesteś, Cyganie?*, granice.pl, źródło: www.kroki.pl/mappes-niediek-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Gul J., *Ojczyzna Komotau*, granice.pl, wiosna 2010, źródło: www.kroki.pl/jirgl-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Huelle P., *Podróż w ciemność historii „Niemieckie dzieje w XIX i XX wieku” pierwszy raz po polsku*, „Dziennik”, 3.07.2007, źródło: www.kroki.pl/mann-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Huelle P., *Życie jest piekłem, (Powieść Georges’a-Arthura Goldschmidta o Holocaulście to wydanie)*, „Dziennik”, 9–10.09.2006, źródło: www.kroki.pl/goldschmidt-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

- Iwasiów I., *Pielęgniarka*, „Tygodnik Powszechny”, 11.04.2010, źródło: www.kroki.pl/franck-pol2-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Iwasiów S., *W oczekiwaniu na przeprowadzkę*, artpapier.com sierpień 15–16, 2010, źródło: www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Jankowicz G., Z Lukaszem Bärfussem rozmawia Grzegorz Jankowicz, *Raj: Niudany transfer do Rwandy*, „Tygodnik Powszechny”, nr 36, 4.09.2011, dodatek „Europa. Niedokończony projekt”, źródło: www.kroki.pl/barfuss-pol-rec4.html.
- Jarecka D., *Makabryczny Wiedeń*, „Gazeta Wyborcza”, 4.12.2006, źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Jaskuła Z., *Zdąsław Jaskuła o powieści Wolfganga Hilbiga*, „Dziennik”, 21.06.2006, źródło: www.kroki.pl/hilbig1-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kaczorowski A., *Trudno być Żydem*, „Gazeta Wyborcza”, 18.07.2006, źródło: www.kroki.pl/schindel-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kaczyński M., *Prosta historia*, „Nowe Książki” 2005, 8, 1.08.2005, źródło: www.kroki.pl/simon-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kaczyński M., *Życie z zebranych słów*, „Nowe Książki” 2007, 11, źródło: www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Kęczkowska B., *Gert Hofmann*, „Upadek ślepców”, przełożył J.S. Buras, *Jak być widzianym*, PIW, Warszawa 2005, „Gazeta Wyborcza”, 29.08.2005, źródło: www.kroki.pl/hofmann-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kluźniak M., *Inny Wiedeń*, „Gazeta Wyborcza”, dodatek „Turystyka”, 12–13.05.2007, źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].
- Kłosińska M., *Ironia i śmierć*, „FA-art” 2008, nr 2–3, źródło: www.kroki.pl/burger-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Kofta P., *Szaleńcy znaną odpowiedź*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 15.12.2006, źródło: www.kroki.pl/klein-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kofta P., *Zaginione miasto poranionej pamięci*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 17.11.2006, źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Kopacki A., *Kiedy Harry poznał Soję*, „Literatura na Świecie” 2013, nr 1–2, źródło: www.kroki.pl/lange-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Kopacki A., *Pod elektrycznym słońcem*, „Literatura na Świecie” 2009, nr 3–4, źródło: www.kroki.pl/hilbig2-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Kopacki A., *Tango i solfeż. O dwóch prozach szwajcarskich*, „Literatura na Świecie” 2009, nr 11–12, źródło: www.kroki.pl/barfuss-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Kopacki A., *Wszyscy jesteśmy umoczeni*, „Literatura na Świecie” 2007, nr 9–10, źródło: www.kroki.pl/hilbig1-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Kopacki A., *Życie-i-pisanie*, „Literatura na Świecie” 2007, nr 5–6, źródło: www.kroki.pl/genazino-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kopkiewicz A., *Dziecko na stypie*, dwutygodnik.com 126/2014, źródło: www.kroki.pl/benjamin-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].

- Kot W., *Ucieczka z rajnu*, „Wprost”, 28.05.2006, źródło: www.kroki.pl/roes-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kowalski T., *Prawda historyczna, trochę skomplikowana*, książka.wp.pl, 23.02.2007, źródło: www.kroki.pl/mosebach-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kraszewski A., *Mój zielony osioł*, źródło: www.portliteracki.pl/przystan/teksty/moj-zielony-osiol-4/ [stan z 10.09.2014].
- Krawczyk K., *O pierwszym holocaustie*, „Lampa” 2006, nr 2, źródło: www.kroki.pl/hilsenrath-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Krzemiński A., *„Niemka kocha Polaka, Polka Niemca” (fragment)*, „Gazeta Wyborcza”, 11–12.02.2006, źródło: www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Krzemiński A., *Zdrowy zanik pamięci*, „Polityka”, 7.07.2009, źródło: www.kroki.pl/diner-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kuc M., *Gert Hofmann „Upadek ślepców”*, „Rzeczpospolita”, 19.07.2005, źródło: www.kroki.pl/hofmann-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Kucharczyk G., *Dlaczego Niemcy wojowali z Rzymem?*, pch.24.pl 12.12.2013, źródło: www.kroki.pl/munkler-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Kujawa-Eberharter A., *Trudne relacje*, „FA-art” 2008, nr 2–3, źródło: www.kroki.pl/franck-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Kupiecki T., *Postmodernistyczny La Fontaine*, „Newsweek Polska”, 26.08.2007, źródło: www.kroki.pl/moers-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Kurkiewicz J., *Grecka tragedia w NRD*, „Tygodnik Powszechny”, dodatek „Książki w Tygodniku”, 15.03.2009, źródło: www.kroki.pl/johnson-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Kurkiewicz J., *Jejyll i Hyde na torturach*, „Gazeta Wyborcza”, 6.11.2007, źródło: www.kroki.pl/amery-pol-rec2.html [stan na 9.09.2014].
- Lektor, *Historia jako opowieść. „Golo Mann: Niemieckie dzieje w XIX i XX wieku”*, „Tygodnik Powszechny”, 24.07.2007, źródło: www.kroki.pl/mann-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Lektor, *Inny Wiedeń*, „Tygodnik Powszechny”, 20.11.2006, źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Leszczyński A., *Każdy może stać się mordercą?*, „Gazeta Wyborcza”, 2.02.2015, dodatek: „Tygodnik Historyczny”, źródło: www.kroki.pl/neitzel_welzer-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Lubczyński K., *Ćwiczenie z Benjamina*, pisarze.pl, 24.03.2014, źródło: www.kroki.pl/benjamin-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Łukasiewicz M., *Wyjście z cyrku*, „Znak”, maj 2006, źródło: www.kroki.pl/burger-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Majkiewicz A., *Cały ten koszmar tkwi w tajemnicy...*, „FA-art” 2008, nr 2–3, źródło: www.kroki.pl/schindel-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].

- Makowski J., *Początek świata, jakiego nie znam*, „Przekrój”, 2.07.2012, źródło: www.kroki.pl/leggewie_welzer-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Małkowska M., *Trudny romans Niemki i Polaka*, „Rzeczpospolita”, 16.08.2007, źródło: www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Masłoń K., *Kto nie chce być wypędzon, sam wypędzać musi*, „Rzeczpospolita”, dodatek „Plus Minus”, 25.08.2007, źródło: www.kroki.pl/mann-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Masłowski P., *Zwierzęce fantazje Arno Schmidta*, kulturaliberalna.pl 14.02.2012, źródło: www.kroki.pl/schmidt-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Matuszek P., *Blagobajka*, „Nowa Fantastyka”, 07.2007, źródło: www.kroki.pl/moers-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].
- Maziarski J., *Od socjalizmu do nihilizmu*, „Nowe Książki” 2007, nr 4, źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec7.html [stan z 9.09.2014].
- Miecznicka M., *Magdalena Miecznicka rozmawia z pisarzem z okazji ukazania się w Polsce jego powieści „Latająca góra”, Ucieczka z piekielnej cywilizacji, Christoph Ransmayr, znany pisarz austriacki, opowiada o Jasnej Górze i Kapuścińskim*, „Dziennik”, 5.06.2007, źródło: www.kroki.pl/ransmayr-pol-wywiad.html [stan z 9.09.2014].
- Mikrut I., granice.pl, 2007, źródło: www.kroki.pl/stadler-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Milewska M., *Z perspektywy odeskich schodów*, „Przegląd Polityczny” 2009, nr 96, źródło: www.kroki.pl/diner-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Milkowski M., *Jechaniu oddany*, „Nowe Książki” 2009, nr 1, źródło: www.kroki.pl/hilbig2-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Milkowski M., *Kir, marengo, szpaczek, dym...*, „Nowe Książki” 2012, nr 9, źródło: www.kroki.pl/augustin-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Milkowski M., *Pływająca Kastalia*, „Nowe Książki”, 1.03.2012, źródło: www.kroki.pl/schmidt-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Mizuro M., *Nie wracaj, tato*, „Zwierciadło”, maj 2006, źródło: www.kroki.pl/vanderbeke-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Mizuro M., *Splot polsko-niemiecki*, Czytelnia.onet.pl, 19.06.2006, źródło: www.kroki.pl/forte-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- mlodapisarkaczyta.blox, *Południca – Julia Franck*, mlodapisarkaczyta.blox.pl, 23.05.2010, źródło: www.mlodapisarkaczyta.blox.pl/2010/05/Poludnica-Julia-Franck.html [stan z 9.09.2014].
- Monkiewicz-Święcicka K., *Z Arnoldem Stadlerem rozmawia Karolina Monkiewicz-Święcicka, Niezłe ze mnie żółtko*, „Tygodnik Przegląd”, 1.06.2006, źródło: www.kroki.pl/stadler-pol-wywiad.html [stan z 9.09.2014].
- Mozga-Górecka M., *Ćwiczenia z kamuflażu*, „Gazeta Wyborcza”, 20.03.2006, źródło: www.kroki.pl/burger-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Mrowcewicz K., *Lekcja anatomii doktora Benjamina*, „Literatura na Świecie” 2015, nr 1–2, źródło: www.kroki.pl/benjamin-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

- Okulska I., *Benn na pięć głosów*, „Literatura na Świecie” 2011, nr 9–10, źródło: www.kroki.pl/benn-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Oleksy H., *Koniec świata, jaki znaliśmy – klimat, przyszłość i szanse demokracji. Demokracja potrzebuje demokratyzacji*, www.biznesiekologia.pl, 4.06.2012, źródło: www.kroki.pl/leggwie_welzer-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Pawlaczek M., *Życie jak powieść...*, G-punkt.pl Portal Kulturalny, 24.05.2007, źródło: www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Pawłowski R., *Powrót brutalistów*, „Gazeta Wyborcza”, 24.11.2006, źródło: www.kroki.pl/staffel-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Pichór T., *Zrozumieć Niemcy*, „Nowe Sprawy Polityczne” 2007, nr 33, źródło: www.kroki.pl/mann-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].
- Pieńkowska B., *Rozbójnik, a nie żandarm*, „Nowe Książki” 2006, nr 9, źródło: www.kroki.pl/roes-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Piotrowiak K., *Character indelibilis* (fragment), „FA-art.” 2008, 1, źródło: www.kroki.pl/amery-pol-rec7.html [stan z 9.09.2014].
- Piotrowska J., *Wrocław: Spotkanie z Emine Sevgi Özdamar*, www.feminoteka.pl, maj 2007, źródło: www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Quinkenstein L., *Rozjaśniająca rozmowa z samym sobą i z innymi*, „Czas Kultury” 2007, 6, źródło: www.kroki.pl/amery-pol-rec6.html [stan z 9.09.2014].
- Radziwon M., *Dzieciństwo w RFN-ie*, „Gazeta Wyborcza”, 21.10.2008, źródło: www.kroki.pl/rothman-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Robert M., *Wyspa bezładna*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 28.11.2008, źródło: www.kroki.pl/glavinic-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Rosiak D., *Krzyk rozpacz*, „Rzeczpospolita”, 5–6.06.2010, źródło: www.kroki.pl/barfuss-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Rozmowa z Haraldem Welzerem, *Wymyśleni przez Steve’a Jobsa*, „Instytut Obywatelski” (www.instytut-obywatelski.pl) 21.10.2011, źródło: www.kroki.pl/welzer-pol-wywiad2.html [stan z 9.09.2014].
- Saryusz-Wolska M., *Niemcy o sobie*, „Kultura Liberalna” 2014, nr 3, 21.01.2014, źródło: www.kroki.pl/munkler-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Schefs M., *Koniec wieku z innej strony*, „Nowe Książki” 2007, nr 1, 1.01.07, źródło: www.kroki.pl/mosebach-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Sendecki M., *Ciemna strona Wiednia, Poruszająca wyprawa w głąb wielkiego miasta*, „Przekrój” 2006, nr 46, źródło: www.kroki.pl/roth-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Serkowska H., *Dwóch ludzi morza w najwyższych górach świata*, „Nowe Książki” 2007, nr 10, źródło: www.kroki.pl/ransmayr-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Słojewska I., *Klucz do ogrodu – Jenny Erpenbeck*, „Przystan-Literacka.pl” 12.08.2010, źródło: www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Sobolewska E., *Ten, kto ma wszystko, nie ma nic*, „Nowe Książki” 2009, nr 1, źródło: www.kroki.pl/glavinic-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].

- Sobolewska J., *Bezwzględność słów*, „Polityka” 2013, nr 47, 20.11.2013, źródło: www.kroki.pl/aichinger-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Sosnowski J., *Przekrwiona metafizyka*, „Gazeta Wyborcza”, 5.07.2011, źródło: www.kroki.pl/benn-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Staszczyszyn B., *Sponiedź dziewczęcia wieku*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 21.09.2007, źródło: www.kroki.pl/ozdamar-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Stawiszyński T., *Z głębi resentymetu*, „artPapier”, 15.11.2007, źródło: www.kroki.pl/amery-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Szaruga L., *W trybie przypuszczającym*, „Nowe Książki” 2009, nr 4, źródło: www.kroki.pl/johnson-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Szwedowicz A., *Polska opozycja w oczach Niemki*, „Nowe Książki” 2007, nr 9, źródło: www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec4.html [stan z 9.09.2014].
- Wapińska M., *Melancholia obcości*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, źródło: www.kroki.pl/franck-pol2-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Wapińska M., *Nieznosna pamięć prehistorii*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 21.05.2010, źródło: www.kroki.pl/erpenbeck-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Wapińska M., *Teutońska melancholia, polski temperament*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 20.07.07, źródło: www.kroki.pl/janssen-jur-pol-rec2.html [stan z 9.09.2014].
- Wigura K., *Czy to naprawdę koniec świata?*, kulturaliberalna.pl, 5.06.2012, źródło: www.kroki.pl/leggewie_welzer-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Winiarski J., *Fenomenologia bólu i ofiary*, nieszufkada.pl, 20.07.2007, źródło: www.kroki.pl/amery-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Winiarski J., *Patos składu wolnego*, nieszufkada.pl 1.06.2007, źródło: www.kroki.pl/ransmayr-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Wolny-Hamkało A., *Piekielna piosenka*, „Polityka”, 20.07.2007, źródło: www.kroki.pl/moers-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Z prof. Michałem Głowińskim rozmawia Justyna Sobolewska*, *Z Zagłady się nie wychodzą*, „Dziennik”, 4.12. 2007 źródło: www.kroki.pl/amery-glowinski.html [stan z 9.09.2014].
- Zaworska H., *Groza i śmiech*, „Nowe Książki” 2005, nr 10, 1.10.2005, źródło: www.kroki.pl/hofmann-pol-rec3.html [stan z 9.09.2014].
- Zdrowski A., *Mistrz mistyfikacji – Stadler i jego zabawa w pisanie powieści*, „Dziennik”, dodatek „Kultura”, 16.06.2006, źródło: www.kroki.pl/stadler-pol-rec1.html [stan z 9.09.2014].
- Ziębińska-Witek A., *Umysł w sytuacji granicznej*, „Akcent” 2008, 1, źródło: www.kroki.pl/amery-pol-rec5.html [stan z 9.09.2014].
- Żyliński L., *Domniemanie w sprawie...*, „Borussia” 2010, 48, źródło: www.kroki.pl/johnson-pol-rec8.html [stan z 9.09.2014].